

Получена: 14.05.2021 г.

Приета: 16.08.2021 г.

НОВО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО. АРХИТЕКТУРАТА НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

А. Василева¹, Е. Кълева²

Ключови думи: архитектурно наследство, опазване на културното наследство, следвоенен период

РЕЗЮМЕ

Предложеното научно изследване цели да повиши проучеността и познанието за българската архитектура от втората половина на XX век, да допринесе за нейното популяризиране като обект на културното наследство и да предложи конкретни стъпки за юридическа защита на нейни ценни образци. Резултати от приключилия първи етап са първоначална база данни за анализ, както и текущи изводи за различни видове отношение към идеята архитектурни обекти от следвоенния период у нас да получат статут на културно наследство.

1. Въведение

Настоящата статия представя контекста и принципните цели на едно двугодишно изследване, както и неговите първоначални резултати. Самото изследване авторите разглеждат като начало на дългосрочен проект, който предстои да развиват чрез професионалната си и преподавателска дейност.

Изследването надгражда експериментален и успешно завършил прецедент в българските архитектурни академични среди, а именно двете свързани докторски дисертации на авторите към катедра „История и теория на архитектурата” при УАСГ, разрабо-

¹ Анета Василева, гл. ас. д-р арх., кат. „История и теория на архитектурата”, УАСГ, бул. „Хр. Смирненски“ № 1, 1046 София, e-mail: an.vasileva@gmail.com

² Емилия Кълева, гл. ас. д-р арх., кат. „История и теория на архитектурата”, УАСГ, бул. „Хр. Смирненски“ № 1, 1046 София, e-mail: emiliakaleva@gmail.com

тени успоредно и защитени едновременно през 2017 г. в две различни научни направления – „Теория и история на архитектурата” (Анета Василева) и „Опазване, реставрация и адаптация на паметниците на архитектурата” (Емилия Кълева) [1, 2]. По този начин авторките целят да приложат и утвърдят научно-образователния мрежов модел, който е вече доказан като успешна практика както в сферата на архитектурните изследвания, така и в опазването на културното наследство. Последната дейност е по принцип интердисциплинарна и за нея мрежовостта е по-скоро изискуемо правило, отколкото изключение [3].

2. Исторически контекст

В края на Втората световна война България е слабо индустриализирана, предимно земеделска държава с под 35% градско население. Към средата на 40-те години на XX век индустрията дава около 8% от националния доход като 77% от тях се дължат на производството на хранително-вкусовата, тютюневата, и на текстилната промишленост [4, 5]. Страната е пощадена от масови разрушения след бомбардировките на Съюзническите войски през 1943/1944 г. като основно пострадала е столицата София, но не и в мащабите на много европейски и азиатски градове, някои от които губят над 80% от градската си тъкан.

След войната България попада в съветската сфера на политическо влияние и е подложена на ударна модернизация, която включва индустриализация, урбанизация, строителство на инфраструктура, масово развитие на обществено обслужване, както и активно следвоенно възстановяване и реконструкция. Периодът на централизирано социалистическо строителство променя драстично голяма част от българската обитаема среда. Изграждат се ключови индустриални и спортни обекти, морски и планински курорти, жилищни сгради и комплекси, здравни, образователни, административни и културни обекти, площади и пешеходни зони, паметници и мемориали.

В социалистическа България или Народна република България (НРБ) колективният, централно контролиран, живот се определява архитектурно на две нива:

– градоустройствено

След реформата от 1958 г., когато страната е разделена от 14 на 28 административни окръга, всички тези градове окръжни центрове, както и по-малките населени места, са подложени на градоустройствено „обновление”. Във всеки един окръжен град се проектира и създава централно-градски ансамбъл със сходна, универсална програма от обществени сгради: театрална сграда, концертна зала, художествена галерия, музей, хотел, търговски център, спортна зала, окръжен съвет и партиен дом. Всички те са обвързани или обградени от култивирана публична среда, обикновено с пешеходна зона и зелени пространства. Съответно движението в градовете търпи реорганизация, транзитното и тежкото движение се извежда извън градския център и образът на средните български градове преживява сериозна промяна.

– сградно

На територията на НРБ постепенно е създадена внушителна културна мрежа, включваща десетки театри, симфонични оркестри, галерии и изложбени зали, музеи, читалища, библиотеки и хиляди обществени центрове и клубове. Обемът на програмата от сгради варира според броя на жителите на съответното населено място. Например град с население между 100 000 и 300 000 души трябва да има няколко кина, опера, драматичен

театър, куклен театър, цирк, концертна зала, няколко музея, художествена галерия, няколко самостоятелни изложбени зали, библиотеки, Младежки дом, още няколко центъра за общуване на трудещите се, както и различни клубове. В същите тези нови обществени центрове се строят и представителни сгради на властта – Партиен дом, Дом на окръжния съвет, но наред с тях и нов вид центрове за социално общуване и занимания: Дом на културата, Пионерски дом, Младежки дом, Дом на науката и техниката, Дом на енергетиката. Сами по себе си последните са нови типологии в българската архитектура, които възникват с налагане на социалистическия колективен начин на обществен живот, развиват се, за да обслужват режима и неговата идеология, и спират да се прилагат след падането му.

Така именно архитектурата от периода на социализма формира облика на повечето публични пространства в България и произвежда сериозна част от застроената среда, която организира модерния начин на живот в страната и до днес. Това, разбира се, не е български феномен. Подобно бурно и мощно развитие не е чуждо за обществата през XX век. Отдавна е ясно и често споменавано, че XX век е произвел повече сгради, отколкото всички предходни епохи, взети заедно [6]. И това важи в особена сила за втората му половина.

3. Ново архитектурно наследство

Архитектурното наследство на XX век и особено на втората му половина предизвиква все по-нарастващ световен интерес. Налице са редица международни инициативи, свързани с него. Още през 1991 г. Съветът на Европа издава специални „Насоки за опазване на архитектурното наследство на XX век” [7], в които препоръчва на европейските правителства да „разработят стратегии за идентифициране, опазване, възстановяване и популяризиране на архитектурата на XX век“. През последните десетилетия именно този архитектурен пласт е сред приоритетите на световни експертни организации като DOCOMOMO International (международната организация за документация и консервация на паметници и забележителни места на Модерното движение) и ICOMOS (чрез специализирания си научен комитет за наследството на XX в. – ISC20C).

България изостава драстично от тези световни процеси. У нас архитектурното наследство от XX в. и особено това от втората му половина е сравнително „младо”, темпорално близко до нас, съответно натоварено с обществени емоции и лишено от обективна преценка и мерки за опазване. Познанието и отношението към архитектурния пласт от втората половина на XX в. са все още слабо застъпени (или поляризирани) сред професионалните среди и останалите граждански общности. Така този слой от нашата архитектурна и културна история остава все още недостатъчно проучен и без комплексен анализ. Динамиката на процесите във всички сфери на живота на границата XX – XXI век изключително бързо постави това наследство в голям риск – преди то да бъде осъзнато като значимо и съответно анализирано и поставено под защита. В тази критична ситуация ускорено губим все повече значими архитектурни ценности от периода след Втората световна война у нас.

Възможности за реакция и причини за такава обаче имаме, при това достатъчно на брой. С приемането на Закона за културното наследство през 2009 г. [8] следвоенният период бе включен в обхвата на културното наследство в България. Така официално този исторически пласт у нас се превърна в обект на опазване, без да е натрупан обществен опит в защитата на това наследство. Затова се налага обществената активност да бъде провокирана и стимулирана от теоретически и практически изследвания.

Една епоха е в състояние да проумее постиженията на друга, по-ранна епоха, при натрупване не само на времева дистанция, но и на достатъчно познание. Това дефинира актуалността на предложеното научно изследване, както и неговата специфика на дългосрочен проект в развитие.

4. Предизвикателства

Периодът на социалистическо строителство (1944 – 1989 г.) променя сериозно голяма част от обитаемата среда в България и в момента именно социалистическата архитектура предопределя до голяма степен облика на повечето публични пространства в страната. Тогава са построени основна част от обитаемия жилищен фонд, повечето индустриални мощности, големите обществени сгради и комплекси, публични пространства и редица други. Голяма част от този архитектурен пласт е резултат от експериментални или икономични решения, общи по принцип за следвоенния архитектурен модернизъм навсякъде по света, както и е следствие от прилагането на всички вариации и стилистични подразделения в архитектурното развитие след Втората световна война, голяма част от които могат да бъдат открити и у нас. Така специфичният политически и икономически контекст на създаване на този архитектурен пласт определя неговите отличителни характеристики като многобройност и повсеместност, многообразие, типизация. Строи се много, в почти всички населени места, във всички познати архитектурни типологии и видове, създават се дори и нови (като партиен дом, например). От гледна точка на опазването на културното наследство обаче тези характеристики се превръщат в затрудняващи обстоятелства, защото усложняват избора и оценката кой от множеството обекти е архитектурно постижение и следва да бъде съхранен като наследство за бъдещите поколения.

Периодът на постсоциализъм (след 1989 г.) добавя още предизвикателства към възприемането и анализа на този архитектурен пласт у нас. В един момент постсоциалистическият град, архитектурата му и нормалният ѝ ползвател – обществото, се оказват с променени авторитети. Централното държавно планиране е заменено с хетерогенната свобода на пазара и с индивидуализма на неолиберализма. Вече няма една-единствена валидна истина, а господства плурализмът с целия риск, който той носи. В резултат образът на постсоциалистическия град търпи серия от трансформации на всички нива. В полето на публичните пространства например смяната на авторитетите води до отричане на доскорошната практика в създаването и употребата им. Широките представителни площи и монументи, предвидени за масови партийни ритуали (организирани митинги, поклонения, посрещане на делегации и пр.), остават лишени от първичния си смисъл. След присъединяването на България към Европейския съюз (2007 г.) ситуацията се усложнява допълнително от необходимостта не само да дефинираме локално ценно наследство на фона на мултинационалния глобализъм, но да прилагаме ефективно актуалните строително-технически регулации на Съюза, които, естествено, засягат най-силно именно най-широко разпространения архитектурен слой у нас. Националната програма за енергийна ефективност на многофамилни жилищни сгради, стартирала с Постановление на Министерския съвет от 2015 г., е само един от многото примери за драстична намеса в архитектурния образ на това най-ново наследство у нас.

5. Цели

В момента голяма част от архитектурните сгради и ансамбли на социализма у нас са в лошо материално състояние, използваните експериментални материали и конструкции имат нужда от обследване, анализ и информирана реконструкция, от експертни съвети за тяхната рефункционализация и реставрация.

Затова целите на това изследване можем да разделим на краткосрочни и дългосрочни. **Краткосрочната цел** е да се открият ценни образци на модерната българска архитектура от втората половина на XX век и да се установи тяхното актуално състояние чрез анализ на физическото състояние (степен на съхраненост и/или деградация), степен на съхранена образна материална и функционална автентичност, степен на съхраненост на прилежащата среда. Да се формулира културно-историческият потенциал на обектите от периода на територията на страната чрез определяне на техните ценностни характеристики.

Дългосрочната цел е да се промени общественото отношение към определен исторически период, да се разшири представата за културно наследство, да се осигури многослойност на културните следи в съвременния град и да бъде опазено тяхното многообразие. От една страна – чрез събиране и популяризиране на знание към решаване на социалния проблем с липсата на консенсусна обществена оценка на архитектурното наследство в България след Втората световна война и евентуалното бъдещо разширяване на списъка на обектите със статут на недвижимо културно наследство и от този период у нас. От друга страна – към решаване на икономическия проблем за най-ефективна реконструкция на обекти от периода. И най-вече – за създаване на дългосрочни градски политики за намеса и развитие на средата, създадена през втората половина на XX век у нас.

6. Методология

Проектът стъпва и доразвива методологията, разработена още при стартирането на експерименталния научно-образователен проект за две свързани докторски дисертации на авторките на този текст. Умишлено се свързват аналитично, теоретико-историческо изследване с такова в сферата на опазването, като общата цел е опознаването, разбирането и защитата на този архитектурен слой у нас. Формулирана е дългосрочна проектна програма с последователни и взаимно обвързани стъпки.

Първият основополагащ етап на програмата е събиране на архивна и актуална информация чрез обхождане на обекти на място и съставяне на максимално подробна база данни (визуален и текстови архив). За постигане на изчерпателност е предвиден обход на максимален брой общини на територията на България. Работата на терен включва посещение на място, консултации с местен архив, местни музеи, общини и други източници, които биха били полезни по темата, фотозаснемане на обекти.

Вторият етап предвижда формулиране на подход за йерархизиране от една страна на културната ценност на обхванатите обекти, а от друга на застрашаващите ги фактори. Така чрез наслагване на ценност и риск се цели извеждането на „най-спешните“ обекти за статут, които са едновременно най-ценни и най-застрашени. Авторките са наясно с амбициозността на така поставената задача, но тъй като времето работи активно против крайната цел, те се провокират да формулират стратегия за спешно решение.

7. Текущи изводи

В хода на работата по проекта екипът установи сериозно разнообразие в отношението към факта, че един обект от следвоенния период у нас ще стане (ще получи статут на) културно наследство:

Пълно приемане и подкрепа. Такова положително отношение се изразява например от архитекти-наследници, които искат да запазят творбата на свои предци (баща, дядо) или от хора, които имат личен спомен, често емоционален, с конкретния обект и неговото съхраняване е пробудено от инстинкт за съхраняване на собствената лична памет и история.

Обществено и институционално нежелание за статут. За хората, пряко свързани (отговорни) с поддръжката на даден обект, особено ако той е общинска собственост, евентуална защита по ЗКН се възприема като нежелано усложнение и дори пречка. Аргументите са изцяло рационални: при нужда от най-малък ремонт (например покривът тече) ще е необходимо да се чака твърде дълго (понякога фатално дълго), докато се получи официално разрешение за извършване на намеса, дори и тя да е спасителна, тъй като сроковете за реакция на Министерството на културата и НИИКН са често повече от няколко месеца. Това е принципен проблем за културното наследство в България, който често прави защитата нежелана и поражда обществено отношение към нея като към пречка за развитие. В същото време в разговор с районен кмет се оказва, че неуредиците между закони, подзаконовни актове и произтичащите от това усложнения при административни процедури пораждат и една принципна негативна нагласа у общинските административни служители, за които евентуален статут означава увеличени и усложнени служебни дейности.

Противоречието: статутът като съгласувателен проблем. Самата институция, експертно отговорна за обектите на културното наследство у нас – НИИКН, препоръчва по възможност да се ограничава защитата. Например да не се предлага цялостна защита на жилищни комплекси, защото ако това стане, жителите ще трябва да съгласуват всяко остъкляване на балкона си. Споделен бе подобен опит с жилищни сгради със статут в Димитровград, а необходимите процедури бяха описани като затормозяващи както самите жители, така и отговорната институция, поради изключително намаления ѝ капацитет. Това противоречие описва друг принципен проблем в националната система за опазване, който поражда обществен и административен скептицизъм към нов статут, особено за период и обекти с масов характер.

Благодарности

Настоящата научноизследователска разработка по договор БН-239/20 е подкрепена финансово от Центъра за научни изследвания и проектиране при УАСГ.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Vasileva, A.* Balgarskata arhitektura prez vtorata polovina na 20 vek. Vanshni vliyania i razvitie na identichnostta. Disertatsia v napravlenie "Teoria i istoria na arhitekturata" kam katedra "Istoria i teoria na arhitekturata" na UASG, zashtitena prez mart 2017 g.

2. *Kaleva, E.* Opazvane na arhitekturnoto nasledstvo na Bulgaria ot vtorata polovina na 20 vek. Disertatsia v napravlenie "Opazvane, restavratsia i adaptatsia na pametnitsite na

arhitekturata” kam katedra “Istoria i teoria na arhitekturata” na UASG, zashtitena prez mart 2017 g.

3. *Vasileva, A., Kaleva, E.* “Za arhitekturata, mrezhovoto obshtestvo i naukata”. – V: Arhitektura, br. 5/ 2017: 16-20, S.: Sayuz na arhitektite v Bulgaria, 2017. ISSN 0324-1254.

4. *Marcheva, Il.* Problemita na modernizatsiyata pri sotsializma: industrializatsiyata v Bulgaria. – V: Izsledvania po istoria na sotsializma v Bulgaria 1944 – 1989. S.: Tsentar za istoricheski i politologicheski izsledvania i Fondatsia „Fridrih Ebert”, 2010.

5. *Berov, L. et al.* Razvitie na industriyata v Bulgaria. 1834-1947-1989. S., 1990.

6. *Kuipers, Marieke, De Jonge, Wessel.* Designing from Heritage. Strategies for Conservation and Conversion. TU Delft – Heritage & Architecture, 2017.

7. Council of Europe. 1991. RECOMMENDATION No. R (91) 13 of the Committee of Ministers to Member States on the Protection of the Twentieth-Century Architectural Heritage, 9 September 1991, dostapno na:

http://www.culturante.pt/fotos/editor2/1991__recomendacao_n%C2%BA_r_91_13_sobre_a_protecao_do_patrimonio_arquitetonico_do_seculo_xx-conselho_da_europa.pdf.

8. Zakon za kulturnoto nasledstvo, v sila ot 10.04.2009 g., obnarodvan v DV. br. 19 ot 13 Mart 2009 g., posledno izmenenie DV. br.17 ot 26 Fevruari 2021 g.

NEW CULTURAL HERITAGE. POST-WAR BULGARIAN ARCHITECTURE

A. Vasileva¹, E. Kaleva²

Keywords: *architectural heritage, heritage conservation, post-war period*

ABSTRACT

The proposed research aims to increase the study and knowledge of Bulgarian architecture from the second half of the twentieth century, to contribute to its promotion as cultural heritage and to propose concrete steps for legal protection of its valuable examples. The results of the completed first stage are an initial database for analysis, as well as current conclusions about different types of attitudes towards the idea that architectural sites from the post-war period in our country could receive a cultural heritage status.

¹ Aneta Vasileva, Assist. Prof. Dr. Arch., Dept. “History and Theory of Architecture”, UACEG, 1 H. Smirnski Blvd., Sofia 1046, e-mail: an.vasileva@gmail.com

² Emilia Kaleva, Assist. Prof. Dr. Arch., Dept. “History and Theory of Architecture”, UACEG, 1 H. Smirnski Blvd., Sofia 1046, e-mail: emiliakaleva@gmail.com